

УДК 72.03

Шевцова Г.В.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА: КОНСТРУКТИВНІ ПРИЙОМИ РОЗВИТКУ ВЕРТИКАЛЬНОГО ВНУТРІШНЬОГО ПРОСТОРУ ТА ПИТАННЯ ЇХ ГЕНЕЗИ

Досвід вивчення норвезьких дерев'яних церков наштовхнув автора цієї статті до припущення можливості класифікації українських дерев'яних церков за принципово іншими ознаками. В українській теорії архітектури ще з початку ХХ сторіччя і по наш час прийнята класифікація дерев'яних церков згідно характеристик їх планів (плани: хатнього типу, український тридільний та хрестовий), кількості верхів (один, два, три і п'ять, у виключних випадках - дев'ять верхів) та різних комбінацій форми планів і кількості верхів¹, що складає доволі велику кількість варіацій, а коли додаємо до цього ще геометричні характеристики складових частин плану та верхів (квадратні, восьмикутні кліті, тощо), то отримуємо і зовсім розгалужену комбінаторику, яка однак розподіляє церкви більше за їх зовнішніми, ніж принциповими характеристиками. Це кінець кінцем не створює можливості для якихось чітких висновків щодо генези церков, а скоріше приховує відповідь на це питання, яка тим не менше, на думку автора, зашифрована в об'ємно-просторовій формі та конструкції дерев'яних церков, і за умови іншої, заснованої на конструктивних особливостях церков, або ж на особливостях побудови їх внутрішнього простору класифікації, могла б бути знайдена.

Як вже згадувалося вище, за зразок було взято принцип класифікації норвезьких дерев'яних церков, що так само як і українські, є унікальними за своєю конструкцією та формою² і тісно пов'язаними з дохристиянським будівництвом³. Не дивлячись на наявність різних типів планів (тридільний, хрестовий та ін.) та різну кількість верхів, норвезькі церкви принципово розподіляють не за цими ознаками, а за конструкцією (яка в даному випадку є чинником особливостей внутрішнього простору церков). Принципово існують всього дві групи норвезьких церков: з «одинарною навою», коли основу рамностовпкової конструкції церкви (так званого «ставу») складає лише один пояс стовпів; та з «підвищеним дахом», коли квадрат основних несучих стовпів є оточений квадратом нижчих допоміжних стовпів, і таким чином конструкція церкви являє собою центрично-підвищений ярусний простір³. В цій класифікації на наш погляд виявлено більш значущі характеристики церков, які набагато глибше змальовують особливості їх принципової конструктивної схеми та побудови внутрішнього простору, аніж просте розподілення на групи за кількістю верхів чи формою плану³.

Щодо українських церков, то на наш погляд тут в першу чергу доцільно звернутися до характеристик найбільш оригінального елементу – а саме – верха української церкви, який так чи інакше (на відміну від дерев'яних церков Росії та Західних слов'ян), тяжіє до вертикального розвитку внутрішнього простору вгору, що може бути обумовлене не лише впливом християнських вірувань, але й ознакою збереженого анімістичного світосприйняття⁴.

Так чи інакше, але типових (базових) конструктивних вирішень цього вузла бачимо декілька, причому далеко не всі вони мають в своїй основі знаменитий «залом»:

1. Дахові церкви на кроквах з підвищеним дахом над навою – досить малочислена група, чії представники на сьогоднішній стан локалізуються в Дрогобицькому та Старосамбірському районах Львівської області (наприклад Покровська церква XVII ст. з села Попелі, чи Богоявленська церква XVIII ст. з села Ракова), втім вочевидь ще сторіччя тому їх було набагато більше¹ (таблиця 1, пункт 1).

2. Церкви з шатровим зрубним перекриттям – такі наприклад як церква з села Гладишівка на Волині – нині рідкісний архаїчний тип церков істотній для Полісся та Київщини, вочевидь, раніше широко розповсюджений⁵ (таблиця 1, пункт 2).

3. Церкви з залами – тут бачимо розпадання на два підтипи: один на основі квадратного (наприклад Богоявленська церква XVII ст. з села Кугаїв Львівської області), інший – на основі центричного багатокутного (восьмикутного, шестикутного) зрубів (як то Михайлівська церква XVIII ст. з села Зіньків Хмельницької області) – властиві для всієї території України (таблиця 1, пункти 3а, 3б).

4. Церкви на основі переходу квадратного зрубу в восьмикутний верх без залому (наприклад гуцульська церква Різдва Богородиці з Ворохти на Івано-Франківщині, XVII ст.) – здебільшого властиві гуцульській, бойківській та галицькій школам народного будівництва (таблиця 1, пункти 4а, 4б).

5. Церкви на основі залому, утвореного шляхом переходу квадратного зрубу у восьмикутний верх – розповсюджені по всій території України, ймовірно є найбільш широкоживаним типом української дерев'яної церкви, принаймні у XVII-XVIII ст. (таблиця 1, пункт 5).

Слід зазначити, що подібне визначення типів само по собі не є відкриттям, подекуди зустрічаємо його в працях деяких дослідників, таких наприклад як П. Юрченко⁶, однак згадуються вони там не як принципова ознака, за якою класифікують церкви, а скоріше в якості допоміжної інформації. Між тим, на нашу думку, на основі аналізу вищезгаданих п'яти типів устрою верхів можна досягти цікавих висновків: неважко припустити, що різні конструктивні

вирішення, які однак застосовувалися для досягнення однієї мети – тобто організації вертикально розкритого внутрішнього простору, могли мати різну генезу. Для цього на основі нових досліджень та теорій, проаналізуємо можливі варіанти походження кожного з типів.

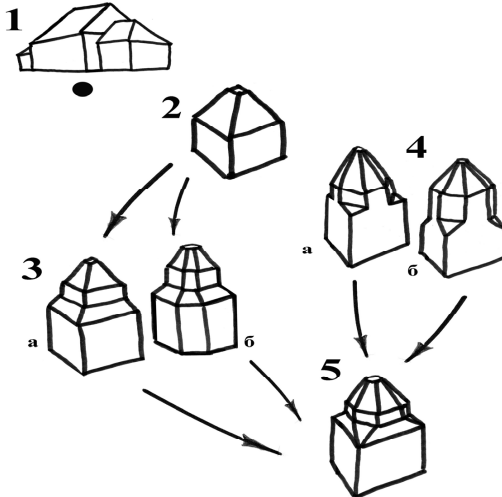
Перший тип – дахові церкви, що тим не менше, мали над навою піднятий за допомогою підбитої під крокви стелі внутрішній простір, скоріше за все є нащадками хат, їх формування розпочалося після розповсюдження християнства – тобто цей тип є відповідним до ідеї генези української дерев'яної церкви з хати, яку висунув Михайло Драган¹. Проте, на думку автора⁷, цей варіант скоріше за все не призвів, як то припускав Драган, до формування зрубного верха: в ланці перехідних форм, що їх Драган використовував в якості доказів для такого твердження¹, не знаходимо єдиної церкви із зрубним верхом – це все варіації вертикального розвитку кроквяного даху, властиві скоріш польській хатній та церковній архітектурі (такі наприклад як закопанські хати, чи польські дерев'яні костьоли⁸) – тому й не дивно, що всі ці церкви локалізуються на територіях, що межують з Польщею⁹. В Україні на наш погляд цей тип можна було б назвати тупиковою гілкою розвитку. Втім, дахові модулі є розповсюдженими складовими частинами одноверхих церков, і в цьому можна побачити істотний вплив хатнього будівництва на українську дерев'яну церкву. Але розвиток цієї думки вочевидь потребує написання окремої статті.

Другий та третій типи є пов'язаними між собою – тобто церкви із заломом скоріш за все є безпосереднім продовженням церков з наметовим покриттям: з технічних міркувань верх зрубного намету не зводили в гострий кут, а «обрізали», вочевидь с того й могла виникнути ідея зведення над цією маленькою ділянкою ще одного вертикального зрубу, який до того ж дозволив би освітлювати приміщення згори. Тому й не дивно, що більшість збережених архаїчних церков з залами (такі наприклад як Михайлівська церква 1600 року з села Дорогинка Київської області) мають дуже могутній залом (по суті – намет) з маленьким вертикальним зрубом на ньому. Наметові церкви в свою чергу мають генезу набагато давнішу ніж церкви першого типу – їх конструктивні характеристики мають пряме відношення до прадавніх дохристиянських форм будівництва, коли примітивні житла та комори не мали крокв, а перекривалися за допомогою центрально-вінчастого перекриття, або ж примітивного зрубного намету. Згодом такі форми законсервувалися в коморах та клунях, перейшли на дохристиянські каплиці та зрештою – поклали основу конструктивного модуля церков з наметовим покриттям^{4, 5}. Особливо хочеться відмітити, що не дивлячись на розповсюджену теорію про те, що поява церков з заломаними верхами на основі восьмикутних клітей пояснюються вловом

бароко¹ (аргументація – їх широке розповсюдження в Центральній та Східній Україні в часи бароко), ми притримуємося менш визнаної думки про давніше походження цієї форми¹. Адже фактом залишається те, що церкви з восьмикутними (шестикутними) клітьми будувалися і в давніші часи (як то Святодухівська церква 1502 року з Потелича Львівської області та ін.) і мають початок в архітектурі багатокутних центричних каплиць, а то й клунь¹⁰, які в свою чергу, зважаючи на їх зв'язок з дохристиянським анімізмом, ймовірно імітували в дереві звичний до язичеських святилищ круг¹¹, а на додаток – були зручнішими за квадратні в плані отримання більшої площі за умови використання колод однакової довжини, та й міцнішими¹. Звісно, що при цьому в масовому розповсюдженні церков на основі восьмикутних клітей в центральній Україні XVII-XVIII сторіч не заперечуємо впливу певних ідей бароко, але накладалися вони вочевидь уже на підготовану традиціями основу.

Особливої уваги заслуговує четвертий тип церков. Подібна конструкція є найбільш розповсюдженою в ранніх хрестових церквах Гуцульщини, бойківських та галицьких церквах. Щодо гуцульського варіанту, то тут панує думка про прямий вплив кам'яної храмової архітектури Вірменії та Грузії¹². Зважаючи на історичний факт присутності вірменських колоній в цьому регіоні та відповідності пропорційних співвідношень гуцульських церков кам'яним зразкам вірменської архітектури, які були досліджені приблизно на тій же території¹², правильність цього висновку майже не залишає сумнівів. Однак, походження конструктивного прийому переходу четверика у восьмикутний (без залому) в його дерев'яній варіації, на нашу думку, потребує глибшого вивчення. Офіційна точка зору¹² трактує цей елемент як пряму аналогію з мурованою конструкцією «паруса», що слугує переходом від основного простору прямокутного в плані храму до круглого (восьмикутного) в плані барабану. В мурованих хрестовокупольних храмах візантійського типу цей прийом вважається канонічним¹³. Можна було б прийняти цю точку зору без застережень, адже конструкція верхів гуцульських дерев'яних церков (таблиця 1, пункт 4), і справді майже аналогічна. Але є дещо, що викликає сумніви. Це «дещо» - присутність цього ж прийому в архітектурі давньоруських дерев'яних оборонних башт¹⁴ та російських дерев'яних церков наметового (баштового) типу¹⁵, які судячи з їх форми та конструкції, схоже ведуть свою генеалогію з оборонного будівництва. На жаль, в умовах відсутності достатньою мірою давніх збережених зразків, ми не маємо можливості виявити пріоритети у давності застосування цього прийому в українських церквах та оборонних спорудах. Тим не менше, наявність аналогічного прийому в російських дерев'яних церквах підтверджує ймовірність його незалежного формування, бо тут по-перше не маємо можливостей територіального впливу Вірменії (прийм

зустрічається на дуже широкій території Росії, в тому числі і в Сибіру та Карелії^{14, 15}, що скоріше за все свідчить про його автентичність), по-друге – не бачимо необхідності моделювання в дереві мурованої конструкції «паруса» при спорудженні російських церков з наметовим зрубним перекриттям, які в своїй об'ємно-просторовій формі не мають нічого спільного з візантійськими храмами. Таким чином, не дивлячись на те, що часовий пріоритет з цього питання довести важко, непрямі докази свідчать на користь того, що в гуцульських церквах, навіть за умови їх будівництва за зразком мурованої церкви вірменського типу, зодчі використали вже знайомий їм з досвіду оборонного будівництва конструктивний прийом переходу від зрубного четверика до восьмерика, що якомога краще підходив до даного випадку. Таким чином, не заперечуючи самої ідеї походження гуцульської дерев'яної церкви від вірменської мурованої, ми приходимо до висновку про ймовірну генезу конструкції верха церков четвертого типу від оборонного дерев'яного будівництва. До того ж – схожий прийом бачимо не лише в гуцульських, але й в інших, в тому числі і старших за віком церквах України (наприклад у церкві св. Юра в Дрогобичі, кінець XVI – початок XVII ст.). Втім, церкви четвертого типу є надзвичайно цікавими не стільки з приводу загадок їх походження, скільки з приводу їх значення для формування п'ятого, найбільш розповсюдженого в Україні типу дерев'яних церков, що на нашу думку поєднує в собі характеристики третього та четвертого типів, тобто сформувався як їх композитна форма: з церков третього типу біла запозичена ідея залому, з четвертого – ідея переходу від четверика до восьмерика (таблиця 1).

Таблиця 1. Розвиток базових конструктивних форм, що забезпечують можливість вертикального розкриття внутрішнього простору в українських дерев'яних церквах

З таблиці 1 досить легко простежуємо взаємовпливи типів верхів з різною генезою і їх кінцеву роль у формуванні найбільш традиційного для України типу дерев'яної церкви. Наголошуємо, що в даній таблиці проігноровано наявність різноманітних місцевих та стилістичних впливів, що мали локальне географічне або поверхове (декоративне) значення, чи впливали лише на форму плану (як то місцеві школи дерев'яного будівництва, чи вплив тих чи інших стилів кам'яного будівництва), бо мова в даному випадку йде лише про базові характеристики церков, що є вираженими в конструктивних прийомах традиційної для української дерев'яної церкви організації вертикально розвиненого внутрішнього простору. На завершення хочемо наголосити на тому, що вищеназвані чисті типи конструкції церковних верхів зустрічаються не так часто в порівнянні із змішаними. При цьому, бачимо варіанти поєднання декількох конструктивних типів в різних верхах однієї церкви, варіанти їх комбінації в одному церковному верху, а також поєднання декількох типів верхів в одній споруді по обох вищеназваних показниках (рис. 2). В цьому особливо чітко простежується синкретичність генези української дерев'яної церкви.

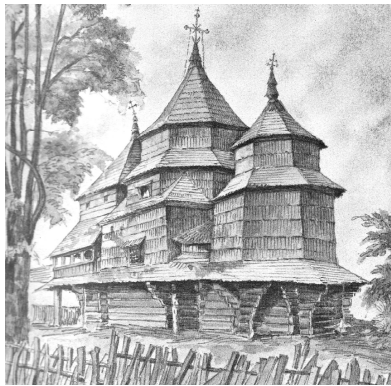

Рис. 1 Типовий випадок поєднання різних конструктивних типів верхів: в олтарному верху використано заломы на багатокутній основі, в першому ярусі центрального верху застосовано перехід від четверика до восьмирика без залому, а у його другому ярусі - розвинений залом. (Церква з м. Турка Львівської області, 1787 р., малюнок А. Вариводи).

На завершення хочемо зазначити, що окрім проаналізованих в статті п'яти основних конструктивних типів церковних верхів, зустрічаємо також і унікальні конструктивні варіанти вертикального розвитку внутрішнього простору церков, що можуть бути спричинені багатьма чинниками, такими наприклад, як оригінальність мислення будівничих, пізніші перебудови, сторонні впливи, а то й являтися випадково збереженими формами, що мають іншу генезу. Але про це поведемо мову в наступній статті.

Література:

1. Драган М. Українські дерев'яні церкви. – Львів, 1937. – 136 с.
2. Jørgen H. Jensenius. Research in Medieval Norwegian wooden Churches, relevance of Available Sources // Nordic Journal of Architectural Research, vol. 13, nr. 4, 2000: 7-23.
3. Шевцова Г.В. Норвезька дерев'яна церква крізь призму українського досвіду // Традиції та новації у вищій архітектурно художній освіті. – Харків: Харківська Державна Академія Дизайну і Мистецтва. – 2009. – № 1-2.
4. Шевцова Г. В. Процеси віддзеркалення будівельних традицій політеїстичних святилищ в сакральних спорудах монотеїстичних релігій (на прикладі розвитку дерев'яного будівництва України і Японії) // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К.: КНУБА. – 2008. - № 19.
5. Завада В.Т. Дерев'яні храми Полісся. – К: Техніка, 2001. – 167 с.
6. Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII-XIX ст.). – К.: Видавництво Академії архітектури УРСР, 1949. – 134 с.
7. Шевцова Г. В. До питання генези конструкції залому в українських дерев'яних церквах. – К.: КНУБА. – 2007. - № 18.
8. Tadeusz Sledzikowski. Polska zabytki drewniane. – Krakow:Kluszczynski. – 64 с.
9. Шевцова Г. В. Дерев'яні церкви України. – К.: Грані-Т, 2007. – 376 с.
10. Таранушенко С.А. Клуни українського Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1968, - № 3.
11. Русанова И.П. Истоки славянского язычества. – Черновцы: Прут, 2002. – 174 р.
12. Могитич И. Р. Крещатые церкви Гуцульщины // Архитектурное наследство. – 1979, - № 27.
13. Брунов И. И. Архитектура Византии // ВИА, Т. 3 – М.: Издательство литературы по Строительству, 1966.
14. Забелло С., Иванов В., Максимов П. Русское деревянное зодчество. – М.: Академия архитектуры СССР, 1942. – 214 с.
15. Ополовников А. В. Русское деревянное зодчество. – М.: Искусство, 1986. – 312 с.

Анотація:

У статті запропоновано новий принцип класифікації українських дерев'яних церков, заснований на типі конструкції їх верхів, що на думку автора дає можливість вирішення питання генези української дерев'яної церкви.

Аннотация:

В статье предложен новый принцип классификации украинских деревянных церквей, основанный на типе конструкции их верхов, что по мнению автора дает возможность решения проблемы генезиса украинской деревянной церкви.

Annotation:

It is given a new way of Ukrainian wooden churches classification based on the constructive peculiarities of their cupolas. Author supposes that it give the opportunity to resolve the problem of Ukrainian wooden churches genesis.